

С. С. КРАВЧЕНКО

Сергій Сергійович Кравченко, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права НАН України

ПРАВОВА ПРИРОДА КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

У зв'язку з відсутністю в Цивільному кодексі України поняття корпоративних прав зрозуміло, що їх природу за цим кодексом прямо встановити неможливо. А внаслідок вад регулювання корпоративних прав у Господарському кодексі України та враховуючи взагалі неоднозначне ставлення до цього кодексу, з його допомогою виявити їх природу тим більше неможливо. Тому вирішення цього питання потребує ґрунтовного наукового аналізу корпоративних прав через співставлення їх з поняттям прав учасників товариств та правомочностей, які зараховуються ГК України до складу корпоративних прав. Останнє є беззаперечним і тому виходитимемо з того, що корпоративні права являють собою складний феномен із наявністю у їх складі дрібніших прав (або правомочностей) – права на участь в управлінні товариством, право на отримання певної частки прибутку (дивідендів) товариства та активів у разі ліквідації останнього, інші правомочності, передбачені законом та установчими документами компанії.

При цьому звертає на себе увагу те, що вказані правомочності перелічені без зазначення їх правової природи. Постає питання про те, чи вона однакова для всіх правомочностей? Крім того, слід визначитись, чи вичерпний перелік правомочностей викладений у легальному визначенні корпоративних прав.

Корпоративні права – це права учасників, якими слід вважати АТ, ТОВ та ТДВ, почнемо їх характеристику як суб'єктивних прав.

Суб'єктивне право – це міра дозволеної поведінки¹, як його визначав С.М.Братусь. Не сперечаючись з цього приводу, візьмемо таке його розуміння як загальне, наскільки це підходить до нашого дослідження без врахування тих чи інших тонкощів. Однак при цьому будемо пам'ятати, що об'єктивне право є результатом (компромісом, точкою рівноваги) дії суб'єктивних прав². Тобто, ми мусимо держати в полі зору, по-перше, об'єктивне корпоративне право і суб'єктивне корпоративне право, принаймні тому, що останні мають врегульовуватися об'єктивним корпоративним правом. По-друге, що суб'єктивні права існують в правовідносинах, отже – корпоративних правовідносинах. Елементами правовідносин вважається: їх зміст – матеріальний (поведінка суб'єктів) і юридичний (суб'єктивні права та обов'язки); учасники; об'єкти. Все це охоплюється єдиним поняттям – «склад правовідносин»³, хоча стосовно цього також висловлювалися різні судження⁴.

Отже, *суб'єктивне корпоративне право – це право особи, яка перебуває у правовідносинах із господарським товариством як її учасник, одержувати від цього певні блага, для чого їй надаються певні можливості щодо участі в управлінні товариством.*

Оскільки господарське товариство являє собою насамперед об'єднання капіталу та має за мету отримання прибутку, то його учасники переслідують мету збільшити свої вкладення в цей капітал. Тобто, вкладаючи кошти або майно в товариство, особа прагне отримати більше. Тому ми вважаємо, що основоположним для характеристики корпоративних прав є їх майновий характер. Це пов'язано з тим, що учасник, перш за все, вкладає своє майно (кошти), а потім отримує на нього нарахування або очікує виплат при виході з товариства чи від відчуження акцій. У відсутність зацікавленості у прибутковості такого роду вкладень особа, як правило, адекватно на це реагує: або продає свої акції, або вимагає виплатити їй вклад тощо. Все це підкреслює майновий характер корпоративних прав.

Відповідно, учасник господарського товариства (суб'єкт корпоративного права) має такі правомочності майнового характеру, як: право на отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої (як це зазначається у ст. 167 ГК України) та інші майнові права.

В цілому *майнові права*, що входять до складу корпоративних прав, наступні:

- 1) право на дивіденди (проценти від прибутку) господарського товариства;
- 2) право при виході з товариства на отримання коштів, що дорівнюють вартості частки майна товариства, пропорційно частці учасника в його статутному (складеному) капіталі;
- 3) право на отримання коштів, що підлягають розподілу між учасниками господарського товариства після проведення всіх необхідних розрахунків при його ліквідації;

4) право на переважне придбання частки в статутному (складеному) капіталі або акцій ЗАТ при відчуженні їх іншим учасником;

5) право вимагати викупу акцій;

6) право на переважне придбання акцій додаткових випусків.

З приводу деяких із вказаних прав зробимо певні застереження.

Детально ці права будуть проаналізовані у подальшому. Тут же звернемо увагу на те, що серед них можна вказати на такі, які є суто майновими. Це право на дивіденди, на отримання коштів при виході з господарських товариств (крім АТ) та у випадку ліквідації товариства, право на викуп акцій. Інші ж права, тобто ті, що позначені в пунктах 4 та 6 ст. 10 Закону України «Про господарські товариства», названі *переважними*. Їхня правова природа неоднозначна. Вони спрямовані на набуття майнових прав, але як і у випадку з правом виходу з господарського товариства, позначаються окремо. Тобто, реалізуючи своє переважне право, учасник господарського товариства може набути майнове право і навпаки – не реалізуючи його, він майнового права не набуває. Відтак, переважне право надає можливість особі мати майнове право, яке немовби є потенційним для нього і виникає лише за наявності волі учасника.

Отже, при регулюванні переважного права учасників закон використовує насамперед такий спосіб регулювання, як дозвіл. З цього приводу слід прислухатися до О. В. Розгон, яка визначає, що дозволи вказують на те, *що та як* може робити суб'єкт⁵. Для них характерно не просте встановлення міри можливої поведінки, а переважно такої міри, яка полягає в можливості виявити свою власну активність, реалізувати свій інтерес. Більш широкий підхід до дозволів, розглянутий у єдності з юридичними заборонами, зумовлений тим, що дозвіл має межі та свідчить про допустимість відповідної поведінки.

Як правило, дослідники схиляються до бачення сутності переважних прав як *привілею*⁶. Ці привілеї можуть встановлюватися стосовно осіб (виходячи із специфіки їх правового статусу або правового стану) і стосовно речей (тобто, незважаючи на те, хто б не мав права не неї, у цієї особи виникають відповідні права само стосовно певної речі). На це, зокрема, вказував Д. Д. Гримм, який зазначав, що серед приватноправових привілеїв розрізняють *privilegia personae*, пов'язані з певною особою, і *privilegia rei*, пов'язані з визначеним об'єктом або юридичними відносинами⁷. Слід погодитися з В. І. Кратом щодо можливості говорити про привілейований характер (*privilegia rei*) переважних прав лише завдяки тому, що вони притаманні певним правовідносинам, зокрема, корпоративним, та не залежать від персоніфікації (тобто того, хто буде суб'єктом вказаних відносин – фізичні, юридичні особи, держава, територіальні громади)⁸. Як правило, переважні права, будучи привілеями, пов'язані з такою категорією цивільного права, як обмеження, але для корпоративних прав це відношення не має, адже наявність у учасника господарського товариства зазначених вище переважних прав жодним чином не обмежує ніяких осіб в їх правах. Особливо це стосується *переважного права акціонерів на придбання акцій додаткових емісій*.

Щодо *права на переважне придбання частки* іншого учасника в статутному капіталі при її відчуженні, то також не можна позначити таке право учасника як обмеження прав іншого учасника, наприклад, на вільне обрання ним контрагента по договору купівлі-продажу частки. Справа в тому, що метою договору купівлі-продажу є для продавця – отримати кошти в тому обсязі, який визначив, а для покупця – отримати майно, що продається, у власність. Тому для продавця не є важливим те, хто буде сплачувати йому кошти. Його право нічим не ущемлюється – якщо він вирішив продати свою частку в статутному капіталі, то він її продасть, але для цього він лише має дотриматися певного порядку. Цей порядок не є обмеженням його права, адже цивільне право знає численні вимоги до тих чи інших порядків або процедур реалізації особами своїх прав, наприклад, щодо отримання погодження з органами опіки та піклування, вимоги до оформлення правочину та його державної реєстрації із отриманням відповідних довідок та інших документів. Втім, все це не свідчить про обмеження прав особи.

Саме з цього виходив Конституційний Суд України в рішенні по справі № N 1-11/2005 від 11 травня 2005 р., в якій визначалося переважне право акціонерів закритого акціонерного товариства на придбання акцій, що відчужуються іншими акціонерами товариства⁹. Нині переважне право акціонерів закритих акціонерних товариств встановлено в ч. 3 ст. 81 ГК України.

Майнові права не можна вважати наявними у всіх учасників господарських товариств, або вірніше – в учасників будь-яких господарських товариств. Серед перелічених майнових прав є такі, що мають учасники всіх господарських товариств, крім акціонерних, а є ті, що мають акціонери і то не всі, а лише відкритих АТ, створених внаслідок приватизації. Так, право на проведення розрахунків при виході з товариства мають учасники господарських товариств і не мають цього права акціонери. Навпаки, акціонери можуть вимагати викупу їх акцій, право на переважне придбання акцій додаткових випусків. А переважне право на придбання відчужуваної частки мають учасники господарських товариств, крім акціонерних.

Тобто, можна стверджувати, що два майнових права мають учасники будь-яких товариств: на дивіденди та на право на отримання коштів, що підлягають розподілу між учасниками товариства після проведення всіх необхідних розрахунків при його ліквідації. Інші ж майнові права мають учасники тих чи інших господарських товариств. Крім того, мають місце особливості стосовно акціонерів ЗАТ та ВАТ, а також ВАТ, створених при приватизації державного майна.

Нарешті, слід звернути увагу й на те, що зазначені майнові права мають різну реалізацію та, відповідно, можуть тягти за собою різні наслідки у учасників тих чи інших господарських товариств. Так, акціонери-власники привілейованих акцій мають більше шансів та отримання коштів при ліквідації АТ, ніж акціонери-власники простих акцій.

Права, що не мають безпосереднього майнового характеру:

- а) право на участь в управлінні господарськими товариствами;
- б) право одержувати інформацію про їх діяльність.

Відсутність у цих прав майнового характеру пояснюється наступним. Відомо, що майнові права стосуються певного майна, тобто їх об'єктом є майно (матеріальним або юридичним). Так, навіть в договорах з приводу майна (наприклад, купівлі-продажу) ми розуміємо, що юридичним об'єктом будуть дії стосовно передання майна, а матеріальним – саме це майно. Інша справа, коли йдеться про право участі в управлінні товариством. Тут не буде фігурувати майно ані в якості матеріального об'єкту, ані в якості юридичного об'єкту, оскільки взагалі сам процес організації управління не стосується майна. Він спрямований на належну організацію і функціонування органів товариства.

Щодо немайнової природи корпоративних прав, то слід зазначити, що термін «немайновий» при цьому вживається як антипод «майновим» правам, тобто немайнові права – це права, які не мають майнового змісту. Разом із тим стосовно немайнових прав у ст. 1 ЦК України вказується на їх особистість – особисті немайнові права, які у главах 21 та 22 відповідно поділяються на права, що забезпечують природне існування фізичної особи та що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Тобто виходить, що ЦК України регулюються, крім майнових, особисті немайнові права – природні і соціальні.

Таке бачення цивілістичної сфери регулювання сприймається всіма вченими-цивілістами. Інша ж точка зору була висловлена Г. Знаменським, який вважає, що цивільним правом можуть регулюватися лише особисті майнові відносини, а господарські майнові відносини належать до сфери регулювання господарського права. Цей висновок зроблено ним із посиланням на філологічне тлумачення, проведене у листопаді 2005 р. Інститутом української мови НАН України, який довів, що в ст. 1 ЦК України означення «особисті» стосується як немайнових, так і майнових відносин, тобто воно є спільним для обох типів відносин, які у статті названо уточненням «цивільні відносини». Також вказується, що значення прикметника «особистий» пов'язане з іменником «особа (індивідуум)». Тобто виходить, що існують не тільки особисті немайнові, а й особисті майнові відносини. І саме останні мають належати до цивільних прав.

Таке твердження вже мало місце в науці. Так, М. Ю. Барщевським зазначалося, що до складу спадщини не входять ті права та обов'язки, які хоча і є майновими, але носять особистий характер (аліментні права та обов'язки, право користування житлом, право на членство в кооперативній організації та ін). Р. О. Стефанчук не відкидає наявності серед майнових прав таких, що мають особистий характер, зокрема, щодо доручення, виконання (надання) ексклюзивних робіт (послуг) тощо. Але чи це доводить, що цивільне право регулює лише особисті майнові відносини? Так можна дійти й до того, щоб виключити взагалі майнові відносини з кола цивільних, як це зроблено в статті В. С. Щербини. І якщо раніше можна було б це сприймати лише як редакційну помилку, то враховуючи тенденцію агресивного вторгнення господарського права у цивілістичну сферу, вже можливо й серйозно сприйняти таке твердження.

На наш погляд, це нонсенс, і такий висновок та таке твердження є невірними, адже це суперечить загальновідомому та науково обґрунтованому підходу щодо визначення предмета та метода цивільного права, доведеного в працях багатьох знамих цивілістів XIX та XX сторіччя: цивільне право регулює майнові відносини, що складаються на підставі товарного виробництва, економічних актів учасників соціальних зв'язків. Отже, майнові відносини виділяються за ознакою об'єкта, але важливе значення при їх віднесенні до сфери цивільно-правового регулювання має метод, який дозволяє відокремити майнові відносини, що регулюються адміністративним, фінансовим, бюджетним та ін. правом до тих, що є цивільно-правовими відносинами.

¹ Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Юстицинформ, 2005. – С. 7.

² Грязин И. Н. Диалектический и метафизический подходы к категории субъективного права // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. – Владивосток, 1989. – С. 24-25.

³ Алексеев С. С. Гражданское право в современную эпоху. – М., 1999. – С. 40.

⁴ Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 200-242; Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – С. 48-67.

⁵ Розгон О. В. Межі та обмеження права власності. – Х.: ЛЛС, 2006. – С. 51-52.

⁶ Белов В. А. Гражданское право. – Общая и особенная части. Учебн. – М.: АО «Центр ЮрИнформР», 2003. – С. 844; Леонова Л. Ю. Преимущественное право покупки: история возникновения, осуществление и защита // Законодательство. – 2002. – № 9. – С. 18-26; Скловский К., Смирнова М. Институт преимущественной покупки в российском и зарубежном праве // Хозяйство и право. – 2003. – № 11. – С. 103-108.

⁷ Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Пособие для слушателей. – Изд. 3-е, испр. и доп. – С-Пб: Типография Ю.Н. Эрих, 1910. – С. 135.

⁸ Лаптев В. В. Акционерное право. – М.: Юридическая фирма «Контракт»; ИНФРА-М, 1999. – С. 138-141.

⁹ Алексеев С. С. Гражданское право в современную эпоху. – М., 1999. – 40 с.

Резюме

У статті «Правова природа корпоративних прав» висвітлюються основні проблеми, які виникають при регулюванні корпоративних правовідносин, а також наводяться шляхи їх вирішення. Зокрема, пропонується: дати чітке визначення поняттю

«суб'єктивне корпоративне право»; закріпити за учасниками будь-яких товариств два права: на дивіденди та на отримання коштів.

Ключові слова: корпоративне право; суб'єктивне корпоративне право; майнові права; майнові відносини; привілеї; акції.

Резюме

В статтю «Правовая природа корпоративных прав» освещаются основные проблемы, которые возникают при регулировании корпоративного правоотношения, а также приводятся пути их решения. В частности, предлагается: дать четкое определение понятию «субъективное корпоративное право»; закрепить за участниками любых обществ два прав: на дивиденды и на получение средств.

Ключевые слова: корпоративное право; субъективное корпоративное право; имущественные права; имущественные отношения; привилегии; акции.

Summary

Article «Nature of law of corporation rights» coverages basic problems of corporation legal relationships regulations. Specifically, proposes: concept «subjective corporation right» defines clear; two rights (at dividend and at to cash) allocates for all partnership participants.

Key words: corporation right; subjective corporation right; property rights; property relations; privileges; shares.

Отримано 3.11.2010

Л. М. НИКОЛЕНКО

Людмила Миколаївна Ніколенко, кандидат юридичних наук, професор Маріупольського державного гуманітарного університету

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ВПЛИВОМ МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Еволюція способів процесуального захисту переконливо свідчить про те, що під впливом норм матеріального права перетворюється і удосконалюється процесуальне законодавство. Це пов'язано з тим, що зміни в розвитку суспільства передусім відбиваються на матеріальному праві і у зв'язку із цим виникає необхідність у корекції процесуальної галузі. Розвиток норм матеріального права неминує спричиняє адаптацію процесуальних норм. Формування ефективного, відповідного потребам економіки правового регулювання є одним із найважливіших завдань правотворчості, оскільки саме таке правове регулювання здатне забезпечити вирішення економічних спорів. Динаміка розвитку підприємницької сфери сучасної України потребує створення ефективної юрисдикційної системи «економічного» правосуддя з відповідним процесуально-правовим оформленням. Цим зумовлена актуальність дослідження.

Окремі питання розвитку господарського процесуального законодавства та впливу на його розвиток матеріально правових актів досліджували такі вчені, як І. В. Єршова, В. К. Мамутов, І. Г. Побірченко, Д. М. Притика та інші.

Метою статті є виявлення та дослідження історичних передумов становлення господарського процесуального законодавства під впливом матеріально-правових актів.

Після Жовтневої революції 1917 року і до 1922 року управління народним господарством було суворо централізованим. Керівництво економікою здійснювалося на підставі державних планів економічного та соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів. Постачання підприємствам і організаціям готової продукції і матеріалів проводилося на підставі нарядів, без оформлення відповідних договорів і проведення грошових розрахунків. За законодавством, підприємства і установи не мали можливості захистити свої права та інтереси в судовому порядку.

У радянській Україні створення судових органів почалося, як і в більшовицькій Росії, з ліквідації судових органів попередніх урядів. Так, декретом Ради Народних Комісарів від 22 листопада (5 грудня) 1917 р. комерційні суди було ліквідовано¹.

Відповідно до декрету Всеросійського ЦВК від 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) «Про направлення незакінчених справ скасованих судових установ» усі справи комерційних судів поділялися «за ціною позову між місцевими й окружними судами для вирішення їх за загальними правилами судочинства»². На підставі зазначених правових актів були ліквідовані петроградський і московський комерційні суди. Одеський комерційний суд потрапив під ліквідацію відповідно до першого законодавчого акта про суд радянської України, яким була постанова Народного секретаріату «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р. Цей